

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 355.1-055.2 (410+47) «1939/1945» (02)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.161>

*Валерій Грицюк**

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ЖІНОК КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ

Рецензія на монографію: *Залеток Н.* Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни. Київ: ПФ «ПП «Фоліант», 2022. 432 с.

Наталія Залеток

**ЖІНКИ НА ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ
У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА СРСР
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Здійснене Наталією Залеток дослідження особливостей організації військової служби жінок у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни представляє не тільки науковий, а й практичний інтерес. Його важливість визначається потребами сьогодення, коли для національної стійкості, оборони держави від повномасштабної агресії з боку російської федерації¹ має ефективно використовуватись весь потенціал людського чинника захисників і захисниць України. Крім того актуальність монографії продиктована недостатньою розробкою у вітчизняній і зарубіжній історичній науці заявленої теми, відсутністю її цілісного, ґрунтовного й об'єктивного студіювання.

Визначаючи низку основних чинників, які впливають на процеси сучасного військового будівництва та, зокрема, гендерної політики у секторі безпеки і оборони, обов'язково слід враховувати як історичний досвід служби жінок у війську державних утворень на землях України, так і досвід військової служби жінок і вирішення гендерних проблем у провідних

* *Грицюк Валерій Миколайович* – доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>; e-mail: skifwo@email.ua

¹ Це не орфографічна помилка, а прийнята після 24.02.2022 р. в українському суспільстві практика писати назву держави-агресора з маленької букви, що показує зневажливе ставлення до неї зі сторони автора допису. – *Прим. ред.*

країнах світу. Саме цей принцип закладений в основу дослідження Наталії Валеріївни. Вважаю, що такий підхід є загалом продуктивним і дає можливість критично подивитися на набутий досвід, до якого ми нині звертаємося розбудовуючи українське військо в умовах війни проти України.

На українських теренах з давніх-давен активну участь у війнах на рівних з чоловіками брали жінки. З античних часів дійшла легенда про існування жінок-воїнів – амазонок, які давніми авторами локалізуються у Причорноморських землях. Достовірність відомостей античної традиції про амазонок знаходить пряме підтвердження в археологічному матеріалі. Саме у степах України археологами фіксуються окремі курганні могильники, де поховані войовничі жінки. Всі античні автори, починаючи з Геродота, відмічали як найголовнішу рису способу життя амазонок – участь у військових діях. Давньогрецький історик Діодор Сицилійський писав: «У цих народів жінки подібно чоловікам залучаються до війни і ніскільки не поступаються їм в хоробрості, тому багато великих подвигів було звершено славними жінками не тільки в Скіфії, але і в сусідніх з нею землях»². Римський автор Полієн залишив нам свідчення про сарматську царицю Амагу та її блискучий військовий рейд до Криму.

В усі історичні періоди державотворення в Україні, у відповідальні моменти історії нашої держави, жінки на рівних з чоловіками брали участь у війнах. Дослідниця Надія Вавилова дійшла висновку, що найбільшого гендерного рівноправ'я у військовій сфері було досягнуто у радянський період. Аналіз історичного досвіду служби жінок у військах державних утворень на землях України дає підстави говорити про спадковість цієї військової традиції, яка відродилася у Збройних Силах незалежної України.

Чи не найбільш масштабним залученням жінок до військової служби стала Друга світова війна. Саме цей період студіюється у монографії Наталії Залеток.

Логічно видається структура монографії та викладення у ній опрацьованих авторкою матеріалів. Вони відповідають як меті, так і завданням роботи. У монографії дотримано усіх вимог до подібного виду наукових робіт: обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету та основні завдання роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та географічні межі наукової праці, відображено наукову новизну одержаних результатів.

Серед найважливіших дослідницьких завдань, які ставить здобувачка, знаходимо наступне: проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми; схарактеризувати методологічну основу дослідження; окреслити соціальне становище жінок у Великій Британії та СРСР напередодні війни; визначити особливості залучення жінок до служби в армії та парамілітарних формуваннях у міжвоєнний період; висвітлити нормативно-правове регулювання служби жінок у збройних силах впродовж Другої світової війни; висвітлити умови служби жінок у збройних силах Великої Британії та СРСР у 1939–1945 рр.; дослідити особливості висвітлення проблеми жіночої служби у роки Другої світової війни в публічних виступах політиків; порівняти британську та радянську агітаційну пропаганду у сфері залучення жінок до лав збройних сил; окреслити загальні особливості демобілізації та вшанування пам'яті ветеранок Другої світової війни у Великій

² *Латышев В.В.* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. 1947. № 1–4. С. 310.

Британії та СРСР; проаналізувати соціокультурну інтерпретацію досвіду жінок, які служили у війську, ними самими та рештою членів соціумів Великої Британії та СРСР (с. 9).

Порушені у монографії проблеми не лише дають змогу глибше осягнути сутність залучення жінок до військової служби в означених країнах у 1930–1940-х рр., а й врахувати здобутки та помилки минулого. Особливої актуальності дослідження набуває на тлі російсько-української війни. Адже, починаючи з 2015 р., згідно з даними АрміяInform, спостерігається стрімке зростання чисельності жінок на військовій службі: з 14 319 осіб у 2015 р. до 32 569 осіб у 2021 р.³ Чимало українських військовослужбовиць захищає нашу країну від російської агресії на передовій. Тому вважаємо, що ознайомлення з положеннями та висновками монографії буде корисним.

Під час роботи над монографією авторці вдалося опрацювати широке коло різноманітних джерел, як-то законодавчі та нормативно-правові акти, стенограми законодавчих органів; мемуари, щоденники, інтерв'ю, виступи ветеранів і ветеранок, офіційних осіб (використані як документи з паперовим носієм, так і аудіозаписи); низку різноманітних архівних матеріалів з проблеми; широкий пласт тогочасних періодичних і неперіодичних видань, світлин і статистичних матеріалів (с. 33–42).

У розділі «Становище британських і радянських жінок у суспільстві та їхня участь у парамілітарних організаціях (1910–1930-і рр.)» Наталія Залеток робить історичний екскурс у міжвоєнний період, коли були закладені підвалини організації жіночих резервів для британської та радянської армій. Висвітлюючи соціальні статуси жінок у Великій Британії та СРСР, авторка демонструє спільне та відмінне у політичному представництві жінок, розвитку жіночих рухів, становищі жіноцтва на ринку праці, регулюванні урядами репродуктивних прав тощо (с. 51–70). Відображаючи суттєву різницю у підходах урядів Великої Британії та СРСР у залученні жінок до участі у парамілітарних організаціях, авторка цілком слушно констатує, що їхньою причиною, насамперед, були особливості зовнішньополітичних курсів держав. Якщо Велика Британія у 1930-х рр. була прихильницею дипломатичного вирішення конфліктів, то СРСР активно впроваджував курс на приховану мілітаризацію. Тому поки у Великій Британії активісти намагалися довести уряду доцільність створення організацій, які б могли забезпечити кадрові резерви з числа жіноцтва для збройних сил, СРСР на державному рівні активно заохочував всі прошарки населення віком 10–60 років до освоєння основ військової справи та цивільного захисту (с. 70–86).

У розділі «Політика щодо залучення жінок до служби в збройних силах у Великій Британії та СРСР (1939–1945 рр.)» здійснено масштабне зіставлення особливостей нормативно-правового регулювання військової служби жінок, а також організації побуту військовослужбовиць. Наталія Залеток вказує, що попри різні підходи до формування жіночих резервів до війська напередодні війни, британський і радянський уряди були змушені у великих масштабах мобілізувати жіноче населення для військової служби та роботи у промисловості. Головною відмінністю між країнами у цьому питанні було те, що британський уряд офіційно заборонив жінкам на службі застосовувати зброю та брати

³ Козубенко О. Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру // АрміяInform. 2021. 4 грудня. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/12/04/skilky-zhinok-vijskovosluzhbovcziv-sluzhat-u-zbrojnyh-sylah-ukrayiny-novi-dani-kadrovogo-czentru/>

безпосередню участь у боях. Натомість СРСР таких обмежень не запроваджував, однак певний час замовчував факти спрямування військовослужбовиць на передову. Проте й у Великій Британії було все не так однозначно, адже для збереження «небойового» статусу британських військовослужбовиць уряд перекласифіковував посади, які раніше вважалися бойовими, на небойові, щоб набирати на них жінок (насамперед, йдеться про війська протиповітряної оборони). Крім того, залишалися поза увагою й агентки Управління спецоперацій, яких хоч і було небагато, проте деякі з них так само отримали бойових досвід у роки війни попри офіційні заяви. Крім того, спільною для обох держав була тактика заміщення чоловіків жінками на небойових посадах у війську задля вивільнення останніх для відправлення на фронт (с. 87-100).

У цьому самому підрозділі Наталія Залеток демонструє і низку подібностей у колах військових посад, на які, насамперед, залучалися британські та радянські жінки, вказує на спільне та відмінне в їхній підготовці й особливостях побуту під час навчання та на службі. Авторка доводить, що Велика Британія приділяла більше часу тренуванням військовослужбовиць, тоді як у СРСР траплялися випадки відправлення на фронт слабко підготовлених воячок (с. 100). Для обох країн у перші роки війни були характерні логістичні труднощі, які безпосередньо вплинули на умови побуту військовослужбовиць, як-то: брак форми, неможливість організувати комфортні умови проживання тощо. Хоча, насамперед, умови побуту жінок залежали від «ступеня залученості території країни до збройного конфлікту, роду військ, етапу війни, конкретного завдання підрозділу» (с. 359).

Особливий інтерес становить розділ «Служба жінок у військових формуваннях у публічному дискурсі Великої Британії та СРСР (1939-1945 рр.)». Попри різний характер політичних режимів двох країн, який, безумовно, накладав відбиток на особливості публічного дискурсу їхніх політиків, авторці вдалося продемонструвати динаміку кардинальних змін у позиціях очільників Великої Британії та СРСР у роки війни – В. Черчилля та Й. Сталіна – щодо присутності жінок в армії. Було встановлено, що політичні лідери часто маніпулювали проблемою в угоду політичним інтересам. Часто замовчуючи реальний внесок жінок на військовій службі, В. Черчилль і Й. Сталін активно розширювали коло доступних для них видів робіт у війську (с. 177-212).

Водночас Наталія Залеток відверто зазначила, що порівняти риторику депутатів представницьких органів країн з цієї проблеми досить складно. Адже якщо у Великій Британії у стінах обох палат парламенту спостерігалися жваві дискусії щодо військової служби жінок, то в СРСР дискусій, як таких, не було і виступи депутатів тамтешньої Верховної Ради зводилися до оспівування «справедливої» радянської влади та легітимізації ухвалених раніше у вузьких колах очільників держави рішень (с. 193).

Не можна оминати увагою і встановлену Наталією Залеток закономірність у деяких документах ЦК ВКП (б). Авторка поділила їх на «інклюзивні» й «ексклюзивні» (с. 205-210). Перші були адресовані, насамперед, жінкам і видавалися напередодні Міжнародного жіночого дня (8 березня). У них згадки про присутність жіноцтва у лавах Червоної армії траплялися. Тоді як у другій категорії, орієнтованій на суспільство загалом, про жінок у складі регулярної армії зазвичай не згадували взагалі. Звертання до військовослужбовців різних родів військ було у чоловічому роді, а подекуди до них зверталися як до «синів» Вітчизни. «Дочки» ж залишалися поза увагою. Авторка припускає, що така політика СРСР

була спрямована на збереження чинного гендерного укладу, до відновлення якого почали повертатися вже у перші повоєнні роки.

На основі аналізу широкого кола неперіодичних видань часів війни Наталія Залеток ретельно порівнює особливості видавничої політики цих країн у контексті державної пропаганди. Авторка чітко продемонструвала, що неперіодичні видання воєнних років складно віднести до повноцінної історіографії, адже їхня мета, насамперед, була ідеологічно-просвітницькою, а автори, що їх готували, здебільшого не мали фахової історичної освіти та не застосовували критичні підходи і загальноприйнятую наукову методологію. Ба більше, у книзі показано вплив на їхній зміст державних органів Великої Британії та СРСР, які виконували функції цензури у роки війни – Міністерства інформації та Главліту відповідно (с. 212-231).

Непересічне значення у формуванні образу військовослужбовиць у суспільствах Великої Британії та СРСР мали матеріали періодичних видань 1939-1945 рр. Слушними є зауваги авторки щодо спільного звертання у них до поточного збройного конфлікту як «народної» та «тотальної» війни, в якій немає чіткої межі між фронтом і тилом (а отже, і все населення, незалежно від статі та віку, бере участь у ньому); виправдання залучення жінок до військової служби необхідністю пришвидшити перемогу у війні (с. 294-298).

Проте найцікавішими, на наш погляд, є виявлені авторкою відмінності у висвітленні у друкованих ЗМІ військової служби жінок. Так, навіть саме слово «жінка» застосовувалося у британських і радянських газетах по-різному. Зокрема, у Великій Британії воно вживалося часто у різних контекстах, які відображали увесь широкий спектр форм національної служби жіноцтва (як цивільної, так і військової) (с. 231-232). Натомість у СРСР найчастіше жінки згадувалися у контексті висвітлення катувань і звірств ворожої армії щодо них. На другому місці були матеріали про партизанські загони та медсестринські організації, присутність жінок в яких висвітлювалася також доволі широко та відкрито. Коли ж йдеться про статті, присвячені військовослужбовицям, то ситуація кардинально відрізняється. Таких матеріалів було значно менше й у них до жінок найчастіше звертали як до «дочок» і «сестер», або ж просто обмежувалися конкретними прізвищами героїнь (с. 264-268).

Уникнення використання слова «жінки» у контексті захисту рідної землі від загарбників, напевно, було спричинено намаганням влади зберегти за жінками, насамперед, статус жертв, адже саме матеріали з деталізацією звірств нацистів щодо них домінували у радянських газетах. Це сприяло підвищенню бойового духу армії та посилювало бажання помститися (с. 267-268). У Великій Британії також зафіксовані аналогічні спроби зберегти чинний розподіл гендерних ролей через засоби масової інформації. Однак у них це робилося шляхом публікації відверто сексистських матеріалів щодо військовослужбовиць, а також постійного підкреслювання їхньої допоміжної та «небойової» ролі у війську (с. 236-237).

У розділі «Соціокультурна інтерпретація досвіду британських та радянських жінок на службі в збройних силах у 1939-1945 рр.» Наталія Залеток, на основі залучення численних особистих свідчень ветеранів і ветеранок Другої світової війни, здійснила спробу порівняльного аналізу самосприйняття військовослужбовицями Великої Британії та СРСР власного місця та ролі в армії, а також ставлення суспільств цих країн до жінок в

армії (с. 299-354). Авторці вдалося показати низку подібностей у сприйнятті представницями Великої Британії та СРСР різних аспектів, пов'язаних з війною та їхньою участю у ній, і одночасно зацентрувати увагу на наявності абсолютно різних позицій у середовищі жіноцтва щодо особливо резонансних тем, таких як ставлення до війни, вбивства, норм моралі тощо. Останнє доповнює вже наявні дослідження з проблеми, які підважують стійкі стереотипізовані уявлення щодо «прийнятних» для жінок поведінкових моделей.

У висновках Наталія Залеток виокремлює 11 основних подібностей у політиці урядів Великої Британії та СРСР щодо організації військової служби жінок у роки Другої світової війни. На основі проведеного порівняння авторка робить важливий підсумок: «коли йдеться про питання гендерного укладу, відмінності між політичними режимами відходять на другий план, поступаючись місцем їхній патріархальній сутності» (с. 366).

Оцінюючи монографію Наталії Залеток «Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни» загалом, маємо констатувати, що вона є ґрунтовним і завершеним дослідженням, яке суттєво доповнює наявні в історіографії дослідження з гендерних проблем. На мою думку, монографія становить значний науковий і практичний інтерес. Вона розрахована на широке коло зацікавлених у проблематиці осіб – науковців, викладачів, студентство, громадських активістів, військовослужбовців, політиків тощо, а також спонукає їх до активного обговорення представлених у дослідженні результатів.